

Szegedi Tudományegyetem
Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtudományi Doktori Iskola

Patik Réka

*A klaszteresedés lehetőségei és vizsgálata a
kevésbé fejlett régiókban: példák a Dél-
Alföldről*

doktori értekezés tézisei

Témavezető:
Prof. dr. Lengyel Imre
MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár
SZTE Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet

Szeged, 2007.

I. A témaválasztás indoklása, a kutatás célkitűzése és feltevései

A klaszterek (egymáshoz direkt, avagy indirekt módon kölcsönösen kapcsolódó vállalkozások földrajzilag jól körülhatárolható koncentrációi, másképpen a növekvő skála-hozadékú gazdasági tevékenységek térbeli tömörülései) jelentősége és az értekezés témaválasztása mögött a mai gazdaság működését meghatározó újszerű folyamatok állnak. Ezek a folyamatok a globalizáció révén az utóbbi néhány évtizedben átértékelték a térbeliség szerepét. A földrajzi távolság könnyebben áthidalhatóvá vált a fajlagos szállítási költségek csökkenésével és a kommunikációs eszközök fejlődésével. Emellett a hely, a lokalitás szerepe felértékelődött: a világgazdasági tér egyes pontjai képesek jelentősen hozzájárulni a máskülönben mindenhol igen hasonlóan végzett gazdasági tevékenységek egyedi sikereihez.

Ezen túlmenően mind a gazdaságfejlesztés nemzetközi gyakorlata, mind pedig az elméleti közgazdaságtani kérdésekre választ kereső szakirodalom egyértelműen jelzi a téma jelentőségét a mai gazdaságban. Míg a '90-es években az érdeklődés fókuszában döntően a fejlett gazdaságú országok klaszterei álltak, az ezredfordulóra a kevésbé fejlett térségek, illetve az átmeneti és fejlődő gazdaságok figyelme is a klaszterekre terelődött. A klaszteresedés elősegítése, támogatása kitűnően alkalmazható módszernek tűnik ugyanis az elmaradott térségek, az ott működő vállalkozások fejlesztésére is. A fogalom kiterjedtsége, sokszínűsége révén összekapcsolódhat az innovációval, a vállalkozásfejlesztéssel, ezen keresztül a szegénység elleni küzdelemmel is, így nemzetközi szervezetek széles körének figyelme terelődött a klaszterekre az OECD-től az EU-n és az ENSZ-en át a USAID-ig.

1. Klaszterek a kevésbé fejlett térségekben

A kevésbé fejlett térségek gazdaságpolitikusai a legtöbb országban nyitottak a klaszter-koncepcióra, a kormányzatok számos helyen támogatják a klaszteresedést, klaszterfejlesztést. Vonzó lehetőség a fejlett gazdaságú térségekben jól bevált, jól működő rendszerek beültetése a hazai környezetbe. Gyakran azonban a kevésbé fejlett térségek intézményi, társadalmi, gazdasági háttere annyira különbözik a mintának tekintett fejlett

térségektől, hogy az átvett minta rendszeridegenné válik, és nem működik az elvárásoknak megfelelően. A legújabb kutatások alapján úgy tűnik, érdemes a kevésbé fejlett térségeket külön kategóriaként kezelni a klaszteresedés lehetőségeinek vizsgálata során is.

A Dél-Alföld is kevésbé fejlett térség, gazdasága átmenetinek, félperiférikusnak vagy másképpen neofordistának is tekinthető. A klaszterek lassan egy évtizede részei a fejlesztési elképzeléseknek, sőt több klaszter is működik a régióban – névleg vagy valójában. A régió klaszteresedésének nemcsak elméleti jelentősége van. Az EU 2007-13 között a Strukturális Alapok felhasználásának irányelvei között a klaszterekre is nagy hangsúlyt fektet, vagyis a Dél-alföldi Régió fejlesztése, az EU-s támogatások felhasználása szempontjából is meghatározó, hogy mely ágazatokban jelen(het)nek meg koncentrációk.

A gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációja tehát világszerte megfigyelhető jelenség, nem a fejlett gazdaságok sajátja – annak ellenére, hogy számos jól ismert klaszter-példa ezekből a gazdaságokból származik. A kevésbé fejlett régióknak is megvannak a maguk klaszterei, illetve ezekben a régiókban is jelen van a törekvés a klaszterek fejlesztésére, generálására.

2. Az értekezés célja és szerkezete

Az értekezés célja, hogy megvizsgálja a kevésbé fejlett térségek gazdaságában a klaszteresedés lehetőségeit, ennek feltételeit, módját, egyedi sajátosságait. Választ keres arra, mi befolyásolja ezekben a régiókban a klaszteresedés elindulását, milyen típusú klaszterek jöhetnek létre, ezeknek milyen sajátosságai vannak, illetve hogyan ismerhetőek fel a térségben a klaszteresedő gazdasági tevékenységek. Kiemelt szerepet kap a Dél-Alföld mint kevésbé fejlett régió, ennek egyes térségei empirikus kutatás tárgyát képezik. Itt a fő kérdések a klaszteresedő gazdasági tevékenységek jellegére, valamint a közigazgatási határok jelentőségére, ezen keresztül a régió kohéziójára vonatkoznak.

Az értekezés első fejezete a térbeli koncentráció és agglomeráció mai jelentőségét igyekszik megvilágítani, indokolva ezzel egyszersmind a témaválasztást is, valamint sor kerül az elméleti és fogalmi háttér áttekintésére. A másodikban a kevésbé fejlett térségekkel kapcsolatos kutatások eredményei, a kevésbé fejlett térségek klasztereinek tapasztalatai kapnak helyet. A hipotézisek egy részét a harmadik fejezetben ismertetett eszközök segítségével vizsgálom, míg a negyedik fejezet foglalkozik részletesen az empirikus kutatás

menetével. Az ötödik fejezet hivatott a következtetéseket megfogalmazni. Az értekezés a hatodik fejezet összegző gondolataival és a tézisekkel zárul.

3. Az értekezés elméleti alapjai

Az értekezés fogalomhasználatának tisztázása a klaszter gyűjtőfogalom-jellege miatt nélkülözhetetlen. A fogalomhasználatot alapvetően meghatározza az, hogy a gazdasági tevékenységek térbeli tömörülésével foglalkozó elméleti irányzatok közül melyiket követjük: az elméleti közgazdaságtant (ezen belül a neoklasszikust vagy az új gazdasági földrajzot), a regionális gazdaságtant vagy az üzleti tudományokat. A három irányzat eltérően közelít a térbeli tömörülések okaihoz, eredményéhez, más alapfeltevésekből indul ki és másra fókuszál.

Az értekezés a regionális gazdaságtani irányzatot követi. Emellett a fogalomhasználat rendező elve az, hogy a földrajzi közelség illetve a gazdasági térbeli közelség, mint kognitív távolság-megközelítés milyen szerepet kap. Fontosnak tekintem továbbá, hogy az intézményi támogatottság milyen szintje van jelen a térségben.

A klaszter-definíció sokszínűsége arra indít, hogy többféle definíciót használjak. Egy regionális gazdaságtani vizsgálatban úgy vélem, célszerű lehet egy nagyon szűk definíció alkalmazása helyett több, jól körülírható jelenséget keresni, célszerűbb mindenesetre, mint egyetlen, nagyon tág fogalomból kiindulni, mely mindezeket együttesen lefedti. A földrajzi közelséget mint központi motívumot az egyes régiók határai biztosítják. Habár nagyon eltérő az egyes klaszterek valós térbeli kiterjedése, a regionális szint nemzetközi összehasonlításban is megfelelőnek tűnik a klaszteresedés vizsgálatához. Ennek ellenére a regionálisnál alacsonyabb térségi szinten megjelenő klaszterek elemzésétől sem zárkózom el. Emellett az értekezésben alkalmazott klaszter-definíciókat az fogja elkülöníteni egymástól, hogy a gazdasági kapcsolatok, a társadalmi és intézményi háttér milyen szerepet kapnak.

Klaszter1 (Lengyel Imre alapján, 2001): földrajzilag koncentráltan megjelenő, a térben „csomósodó”, szőlőfürt-szerűen összekapcsolódó és egymással kapcsolatban álló iparágak és vállalatok, intézmények halmaza melyeket erős társadalmi beágyazottság jellemez.

Klaszter2 (Stuart Rosenfeld alapján, 2002): egymáshoz kölcsönösen kapcsolódó vállalkozások földrajzilag jól körülhatárolható koncentrációja.

Klaszter3 (OECD munkacsoport alapján, 2004): a gazdasági tevékenység földrajzi koncentrálódása.

A klaszter-definíciók kapcsán megjelenik néhány olyan fogalom, melyeket szintén érdemes tisztázni. Együttműködés alatt egyrészt két vagy több szereplő közvetlen részvétele értendő a termék tervezésében, termelésében, marketingjében, mely lehet két vállalkozás, vagy egy cég két részlege közti kapcsolat. Másrészt két vagy több szereplő formális vagy informális megállapodása keretében információ megosztása, vezetői vagy technikai képzés támogatása, tőke, piaci információ biztosítása (Polenske meghatározása szerint közreműködés és együttműködés).

A földrajzi közelség nem más, mint egy (NUTS-2) régió belül két pont (gazdasági szereplő, telephely, intézmény stb.) közt mérhető fizikai távolság. Alapfeltevésem, hogy a klaszteresedéshez szükséges földrajzi közelséget a régió határain belül történő vizsgálódás biztosítja, ám mivel a közelségből származó előnyöket fokozza a földrajzi távolság csökkenése, törekszem ennél kisebb kiterjedésű, klasztereknek otthont adó csomóponti régiók azonosítására.

A szervezeti térbeli közelséget a gazdasági tranzakciók sűrűsége, illetve az együttműködés gyakorisága által meghatározott elvont távolságként értelmezendő, melyet csökkenthet a közös munkaerőbázis, a közös technológia használata stb. azáltal, hogy a szereplőket gazdaságilag egymáshoz fűző kapcsolatok új csatornáit nyitják meg.

Végül a társadalmi beágyazottságról kell szót ejteni, mely a klaszteren belül a szocio-kulturális környezetből, a közösen vallott értékekből, tulajdonképpen a társadalmi tőkéből származó előnyöket takarja, melyek a szereplőket erősen kötik az ezen előnyöket „kitermelő” térséghez azáltal, hogy máshol ezekből az előnyökből nem részesülhetnek.

4. A dolgozat hipotézisei

A kutatási cél figyelembevételével öt hipotézisre épül a dolgozat. A hipotézisek részben általános illetve módszertani jellegűek (1. és 3.), részben pedig a kevésbé fejlett térségekre és a Dél-Alföldre vonatkozó feltevések (2., 4. és 5.).

Hipotézis1:

Egy térség jellemző vonásainak ismeretében (a gazdasági szerkezettől függetlenül) megadhatóak azok az általános klaszter-típusok, melyek megjelenésére a legnagyobb valószínűséggel számítani lehet.

Hipotézis2:

Kevésbé fejlett térségekben, így a Dél-Alföldön leginkább a Klaszter3 definíciónak megfelelő klaszterek, vagyis a gazdasági szereplők egyszerű földrajzi koncentrációi jelenhetnek meg.

Hipotézis3:

Mivel a kevésbé fejlett térségekben a klaszteresedésnek sajátos lehetőségei vannak, a klaszter-feltérképezés módszertanát hozzá kell igazítani ezekhez a sajátosságokhoz: más jellegű klaszterek azonosításához más módszertant kell alkalmazni.

Hipotézis4:

Közigazgatási, tervezési-statisztikai régiók helyett pontos határokkal le nem írható, vonzáskörzet-szerűen meghatározható csomóponti régiók vizsgálandóak a Dél-Alföldön.

Hipotézis5:

A Dél-Alföld kiemelkedő csomópontjaiban high-tech tevékenységek létrehozhatnak Klaszter1-et vagy Klaszter2-t. A csomópontokon kívül low-tech tevékenységek klaszteresedhetnek (Klaszter2).

II. A feldolgozás módszerei és adatforrásai

A téma feldolgozása során a szakirodalomra és önálló empirikus kutatásra is támaszkodtam. A klaszteresedést segítő illetve támogató tényezőkkel, a különböző fejlettségű térségekkel illetve a kis- és középvállalkozásokból (KKV) álló klaszterekkel foglalkozó publikációk következtetéseinek rendszerezése és a klaszteresettanulmányok vizsgálata lehetővé tette a KKV-klaszterek rendszerezését, főbb vonásaik megragadását.

A KKV-klaszterek elemzését az indokolja, hogy kevésbé fejlett térségekben kiemelt szereppel bírnak a gazdaságon belül. Egyrészt a sikeres globális vállalatok székhelyei ritkán települnek elmaradott térségekbe, nem ezek a régiók adnak otthont a nagyvállalatok kulcskompetenciáinak, magtevékenységeinek. Ily módon csak a nagyvállalatok telephelyei, a térségbe kevésbé beágyazott részlegei vannak jelen – erre lehet építeni a

klaszteresedés, klaszterfejlesztés során. Másrészt a kis- és középvállalkozások a foglalkoztatásban nagyobb szerepet kapnak, ami a gazdasági elmaradottságra és az esetleges munkanélküliségre vezethető vissza, általában fokozottabb a szegénység elleni küzdelem. A vállalkozások méretstruktúrája pedig jelentős mikrovállalkozói jelenlétet mutat.

A klaszterek jellegét magyarázó tényezők közti összefüggések megfogalmazása, az esettanulmányokon keresztül az egyes KKV-klaszter típusok meghatározása szintén a szakirodalom alapján történt: a KKV-klasztereket számos esettanulmány illusztrálja. Az érintett térség fejlettsége, a vállalkozások közti kapcsolatok, interakciók intenzitása illetve a közreműködő intézmények aktivitása szerint csoportosíthatóak ezek a klaszter-példák. Fejlődő és kevésbé fejlett térségekben gyakorta működnek olyan klaszterek, melyek intézményi támogatottság nélküli egyszerű földrajzi tömörülésnek tekinthetőek. Ilyenek például Indonézia KKV-klaszterei, vagy a dél-olasz élelmiszeripari klaszterek (pl. paradicsomtermelés és feldolgozás). A térség fejlettségében való elmaradottság azonban önmagában nem akadály a sikeres klaszterek megjelenésének. Az intézményi támogatás akár spontán módon, hosszú történelmi, kulturális, társadalmi folyamatként, akár fejlesztési programok segítségével megteremthető. Az előbbire az olasz iparági körzetek, az utóbbira pedig a brazil faipar jelent példát.

Fejlett térségekben is találunk gazdag interakciókat és aktív intézményi környezetet nélkülöző földrajzi tömörüléseket. Ezek gyakran az „új gazdaság” terén jelentkeznek, ahol a kreatív vagy high-tech kisvállalkozások a piac vagy az oktatási intézményekből kiáramló munkaerőre települve hasznosítják a közelségből fakadó externhatásokat. Európában a holland multimédia klaszter vagy a glasgowi kreatív és digitális média klaszter jelentenek erre példát. Ide sorolható azonban a dán építőipari klaszter is, ahol az ágazat moduláris felépítése nem teszi szükségessé a kis- és középvállalkozók közt a tartós együttműködést.

Fejlett térségek együttműködések és intézmények által támogatott KKV-klaszterei például az oxfordi biotechnológia, vagy a grenoble-i IT, de több autóipari együttműködés is ide sorolható.

Összefüggés a térségek fejlettsége és a klaszteresedni, fejlődni képes gazdasági tevékenységek jellege között mutatkozik. Kevésbé fejlett térségekben a hagyományos iparágak képesek jól működő vállalkozásokat, netán klasztereket felmutatni. A másik vonulatot a vállalkozások közti, valamint a vállalkozások és az intézmények közti együttműködés intenzitása közti párhuzam. Feltételezhetően mindkettő a társadalmi tőkéből táplálkozik,

azaz bármilyen régóta bír is ezzel a tőkével a térség, tanult-e vagy öröklött, kulturális, társadalmi, történelmi gyökerei vannak.

4. A klaszter feltérképezés módszertana

Az empirikus kutatás a klaszter-feltérképezés módszertanán alapszik, melynek elemei számos publikációban felbukkannak. A módszertan áttekintésének fontos szempontja a hazai alkalmazhatóság kérdése (1. táblázat).

Magyarországon mindeddig igazán mély, átfogó, országos szintű klaszter-feltérképezésre még nem került sor, ám a gazdaságfejlesztés már elkezdte a klaszteresedés ösztönzését (2001-től, a Széchenyi-terv elindulásakor). A hazai klaszteresedés kezdetleges volta miatt a fejlettebb gazdaságokban jól működő módszerek gyakran csekély eredményt hoznak, a gazdasági szereplők specializáltsága elmarad a fejlettebb gazdaságú térségektől. A feltérképezést, mint a klaszter-fejlesztés kezdő lépését mind az adatgyűjtés, mind pedig a módszertan hiányosságai akadályozzák a hazai, szűkebben a dél-alföldi vizsgálatoknál.

Az egyes módszerek alkalmazhatósága összefüggésben áll a klaszter-fogalmak mögött álló elméleti irányzatokkal. (Az elkülönítés természetesen korántsem egyértelmű.) Az elméleti közgazdaságtani megközelítéstől az üzleti tudományok felé haladva egyre több tényező figyelembevételre válik szükségessé a klaszterek vizsgálatakor. Az elméleti közgazdaságtan agglomerációit az LQ-indexek különböző típusai, vagy térképek is kimutathatják, míg az üzleti tudományokban esetenként alkalmazott magatartástudományi megközelítések akár korrespondencia-analízist is szükségessé tehetnek. Újabb és újabb elemekkel bővül tehát a módszertani skála, az üzleti tudományok klaszterei szinte bármely módszerrel vagy ezek bármely kombinációjával feltérképezhetőek.

1. táblázat: *Klaszter-feltérképezési módszerek típusai*

<i>Milyen adatokat, információkat használ a módszer?</i>	<i>Módszer, mutató megnevezése</i>	<i>Példa a módszer alkalmazására</i>	<i>Hazai regionális alkalmazhatóság</i>
<i>Foglalkoztatási adatok</i>	foglalkoztatási-LQ	Egyesült Királyság, Harvard Business School (USA), Svédország, Magyarország	jó
	foglalkoztatottak száma, foglalkoztatottak számának változása	Harvard Business School (USA)	jó
	foglalkoztatásból való részesedés (SHR)	Harvard Business School (USA), Svédország	jó
	agglomerációs együttható (AQ)	Svédország	jó (amennyiben minden régióról rendelkezésre állnak adatok)
<i>Tranzakciók, szereplők közti kapcsolatok</i>	input-output elemzés	Finnország, Észak-Karolina, Ausztrália, Norvégia, Hollandia, Ausztria	regionális szinten nehézkes
	gráf-elemzés	Finnország, Norvégia, Belgium	primer adatigénye miatt regionális szinten nehézkes
	kvalitatív módszerek	Dánia, Ausztria	jó
<i>Húzóágazati jelleg</i>	hozzáadott érték	-	legfeljebb ágazati illetve regionális szinten
<i>Export</i>	export-LQ, traded tevékenységek elkülönítése	-	kevés az adat
<i>Innováció</i>	szabadalmak száma	Harvard Business School (USA)	jó
<i>Földrajzi elhelyezkedés</i>	térképek	San Diego, Atlanta (USA)	jó
<i>Egyéb</i>	korrespondencia-analízis	Németország	nagy primer adatigény
	vállalkozási-LQ	-	jó
	vállalatok számának növekedése	Harvard Business School (USA)	jó

Forrás: saját szerkesztés

Az értekezés klaszter-fogalmi (Klaszter1, 2 és 3) szerint is csoportosíthatóak a feltérképezési módszerek. A Klaszter1 definíció adja a legtágabb meghatározást, a Klaszter3-tól indulva az elméleti irányzatokhoz hasonlóan bővül a módszertani skála. A Klaszter1 definíciónál tulajdonképpen bármely módszer(ek) alkalmazható(ak) elméletileg, a hazai

gyakorlati alkalmazás korlátait az empirikus kutatásnál figyelembe kell venni. A módszertani skála bővülése meglehetősen rugalmas, például a kvalitatív módszerek sokszínűségéből adódik, hogy bármely klaszter-definíció illetve elméleti megközelítés esetén alkalmazható.

5. Az empirikus vizsgálatok adatforrásai

A hipotézisek vizsgálata a szakirodalmi megállapításokon túl a fenti feltérképezési módszertan egyes elemeire támaszkodik. Statisztikai adatok (főként foglalkoztatási, vállalozási és export adatok) elemzése segít Csongrád megye és Szeged klaszteresedési lehetőségeinek feltérképezésében¹. Kvalitatív esettanulmány részletezi a szegedi biotechnológia lehetőségeit, majd a cégtár adatai alapján klaszter-sablonok finomítják az így kialakított képet, kiterve más high-tech tevékenységekre is. Bács-Kiskun megye gépiparáról és fém-megmunkálásáról 2005-ben kérdőíves felmérés készült², ennek eredményeit gráfok szemléltetik.

A szakirodalmi források és az empirikus kutatás metszetét képezi a Dél-Alföld helyzetének áttekintése, a térségre vonatkozó átfogó, 3. hipotézis vizsgálata. A kevésbé fejlett gazdaságok közül közelsége és kutathatósága miatt kiragadott térség átfogó képe friss kutatások és statisztikai elemzések, valamint a térség gazdaságtörténeti, társadalmi és kulturális jellegzetességeinek segítségével rajzolódik ki. A kevésbé fejlett térségek közé tartozás alátámasztása mellett azon feltételezés teszi ezt szükségessé, miszerint maga a térség jellege erősen befolyásolja a klaszteresedés lehetőségeit, illetve egyes külföldi példák, „best practice” adaptálhatóságát. Ezen átfogó képet finomítják a régió egyes térségeire fókuszáló empirikus kutatások.

¹ A fejezet ezen részének alapját a Szegedi Tudományegyetem 2004-2005-ben folytatott, „A SZTE lehetőségei a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben” című kutatásának keretén belül végzett vizsgálatom jelenti.

² A kutatás ezen része a Bács-Kiskun Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítványnál projektvezetőként végzett munkámra támaszkodik. Az alapítvány vett részt 1998-ban a beszállítói célprogramban, illetve egyik 2005-ös projektjének keretében végeztem az itt felhasznált kérdőíves vizsgálatot.

III. Következtetések és eredmények

A Dél-Alföld átfogó elemzése rámutatott arra, hogy alapvetően egy elmaradott térségről van szó, néhány fejlettebb, szigetszerű városias kiemelkedéssel. A régió több kistérségében még mindig domináns szereppel bír a mezőgazdaság, az egy lakosra jutó megtermelt bruttó hozzáadott érték az országos átlagtól jelentősen elmarad.

A régió egyes térségeit a klaszter-feltérképezés különböző módszereivel vizsgáltam. Négy ilyen rész-elemzés készült:

- a) Csongrád megye és Szeged gazdaságának komplex feltérképezése statisztikai adatok elemzésével,
- b) a szegedi biotechnológia kvalitatív elemzése,
- c) a csongrád megyei és szegedi biotechnológiára és high-tech tevékenységekre vonatkozó statisztikai adatok elemzése klaszter-sablonokkal,
- d) a bács-kiskun megyei gépgyártás és fémmegmunkálás gráf-elemzése.

6. A klaszter feltérképezések közvetlen eredményei

A Csongrád megyére és megyeszékhelyére irányuló komplex klaszter-feltérképezés foglalkoztatási, vállalkozások számára vonatkozó és export-adatokat használ. Az egymásra épülő mutatók és a mutatók értékeiből alkotott feltételrendszer segítségével kapott eredmények a hagyományos iparágak szerepét hangsúlyozzák a megyében és Szegeden egyaránt. Az azonosított potenciális vagy látens klaszterek közül kiemelkedik a humán erőforrás klaszter és az építőipari klaszter. Megyei szinten ezen túlmenően a textil- és cipőipari, a hús-, a fém- és gépipari klaszter, valamint a gazdasági szolgáltatások, a gumi- és műanyagipar klasztere, továbbá egy zöldség-gyümölcs klaszter jelenléte valószínűsíthető. Szegeden illetve a szegedi kistérségben mindebből a humán erőforrás, az építőipar, a fém- és gépipar, a textil- és cipőipar, valamint a gumi- és műanyagipar van jelen.

Szeged biotechnológiai klaszterének működését a kvalitatív vizsgálat nem tudta alátámasztani, a vállalkozások terén megfigyelhető hiányosságok miatt. A megye biotechnológiai és high-tech tevékenységére irányuló statisztikai elemzés, mely a külföldön működő hasonló klaszterekben résztvevő szakágazatokból kialakított ún. klaszter-sablonok

segítségével folyt, ugyanerre az eredményre jutott. A statisztikai adatgyűjtés nehézségei mellett megmutatkozott a vizsgált tevékenységek vállalkozói bázisának gyengesége.

Bács-Kiskun megye gépiparának és fémmegmunkáló iparának feltérképezésére két kérdőívvezés alapján került sor. Az 1998-ban és 2005-ben folytatott felmérésből kiderült, hogy a gép- és fémipari klaszterről legfeljebb egy nyugat-dunántúli és közép-magyarországi gépipari klaszter alföldi nyúlványaként beszélhetünk. A látens klaszter szereplői megyén, régión belül jelentős üzleti partnerekkel nem rendelkeznek, meghatározó gazdasági kapcsolataik régió kívüli szereplőkhöz kötik őket.

A Dél-Alföld klaszteresedése igen összetett, a lehetőségek több vonulatot képeznek. Mivel a térség félperiférikus, elmaradott, kohéziója gyenge, társadalmi tőkéje kevés, legnagyobb valószínűséggel olyan klaszterek működnek vagy jönnek létre a jövőben, melyek kis- és középvállalkozások agglomerációiként foglalhatóak össze. A pusztán közelségből származó előnyöket kiaknázó tömörülések mellett a társadalmi tőkében gazdagabb, intézményi környezet által jobban támogatott térségek a régió belül az olasz iparági körzetek által fémjelzett együttműködő kisvállalkozásokból álló klasztereket hozhatnak létre, a fejlettebb városi központok pedig a hagyományos iparágak mellett magasabb technológiai szintű tevékenységeket is tömöríthetnek. A kevésbé fejlett térségek szakirodalma és a régió helyzete alapján ezek az általános klaszter típusok vázolhatóak fel, ezek megjelenése várható, szűkebb ágazati meghatározás nélkül. Fontos megjegyezni, hogy a térség gyenge belső kohéziója miatt a régió klaszterei esetleg átléphetik a közigazgatási határokat.

Ágazati irányultság az empirikus kutatás alapján adható meg, ám ennek vizsgálata a dolgozatban nem terjed ki az egész régióra. Csongrád megyében az építőipar és az ún. humán erőforrás klaszter mellett a hagyományos feldolgozóipari tevékenységek koncentrációja határozható meg. A biotechnológia és egyéb high-tech tevékenységeknek úgy tűnik, leginkább az intézményi háttere van meg, ez jelenti az erősséget, mely remélhetőleg vonzani fogja a hiányzó tényezőket: meg fognak jelenni a megfelelő kritikus tömeggel a vállalkozások is. Bács-Kiskun megye gépiparának vizsgálata megerősíti, hogy a régiót gazdasági kapcsolatai erősen kötik a fővároshoz, a Dunántúlhoz és más országokhoz is.

A régió gazdaságának megértése, feltérképezése az első lépés a klaszter-fejlesztés folyamatában. A klaszterek szerves fejlődését támogató fejlesztési folyamat alkalmazását a Dél-Alföldön a társadalmi tőke növelésének előtérbe helyezése indokolja.

A kevésbé fejlett, periférikus térségek a maguk gyakran átmeneti gazdaságával a fejlődő és fejlett gazdaságok közti állomásnak tűnnek. Mintha fejlődésük lineárisan vezetne egyik fejlettségi szakaszból a másikba, vagy legalábbis vezetnie kellene. Kutatások fontos megállapítása, hogy ezek a gazdaságok nem egy közbenső állomást képviselnek, hanem egy sajátos, külön logikával rendelkező fejlődési utat járnak be. Ebből fakadóan a kevésbé fejlett térségek klaszterei is más vonásokat fognak mutatni, mint a fejlett gazdaságokéi, a sikert a klaszter fejlődésében, fejlesztésében nem feltétlenül a Szilícium-völgy reprodukálása jelenti. Adaptálási szándéktól vezérelve érdekesebb az olasz iparági körzetek felé fordulni, feltételezve, hogy a társadalmi és gazdasági háttér és múlt egyaránt lehetővé teszik a gyakorlat átvételét.

A kevésbé fejlett gazdaságokban mind gazdasági, mind társadalmi szempontból kiemelt szerepe van a KKV-knak, így a klaszteresedésben is. A helyi tulajdonú KKV-k azok a gazdasági szereplők, melyek a klasztert a térségben tarthatják, illetve hozzájárulhatnak a beágyazódásához. A KKV-klaszterek a szakirodalomban fellelhető példák, esettanulmányok alapján csoportosíthatóak. Működésüket alapvetően meghatározza a térség fejlettsége, a klaszter tevékenységének jellege, ágazati fókusza, a vállalkozások közti kapcsolat erőssége, a bizalom léte vagy hiánya, illetve az intézményi környezet és a vállalkozások közti kapcsolatok. Az első két tényező nagymértékben összefügg, a térség fejlettsége befolyásolja az ott működő klaszterek ágazati fókuszát, minél fejlettebb egy térség, annál nagyobb a valószínűsége, hogy ott a high-tech tevékenységek sikerrel működhetnek. A két tényező között nem determinisztikus az összefüggés, csupán tendenciának tekinthető. Az intézmények és a vállalkozások magatartása a társadalmi tőke fogalmával, annak létevel vagy hiányával foglалható össze. Ezen két dimenzió mentén csoportosítva a KKV-klasztereknek négy tipikus csoportja van, melyeknél az elnevezés nem kategorikus, inkább a tipikus megjelenési formára utal, megengedve az ettől való eltéréseket is. Gyenge vagy hiányzó társadalmi tőke esetén a földrajzi közelségből származó externhatások által életre hívott és életben tartott „kézműves agglomerációk” vagy „ipari agglomerációk” működnek. Amennyiben a társadalmi tőke révén a gazdasági térbeli közelség is létrejön, valamint a támogató intézmények is aktívan bekapcsolódnak a klaszter működésébe, a térség fejlettségétől függően „iparági körzetekről”, vagy – utalva a Szilícium-völgyre illetve a számta-

lan „völgyre” a klaszterek megnevezésében³ – „kisvállalkozói völgyekről” beszélünk. Az így meghatározott klaszterek közül a kézműves agglomerációk a Klaszter3, az iparági körzetek és a kisvállalkozói völgyek a Klaszter1 definícióval állíthatóak párhuzamba, a fogalmak kialakításánál használt szempontrendszer eltéréseinek ellenére.

7. A klaszteresedés lehetőségei a Dél-Alföldön

A kevésbé fejlett térségek klaszteresedésének fő irányát, lehetőségeit két dimenzió határozza meg: a társadalmi tőke, illetve a térség fejlettsége. Kézműves agglomerációk vagy iparági körzetek megjelenése várható, a térségek fejlettebb városi központjaiban ipari agglomerációk is működhetnek. A klaszterek gyakran szatellit jellegűek, méretük pedig nem mindig éri el a kritikus tömeget. Mindez a Dél-Alföldre is igaz. A szakirodalomból megismert klaszter-esettanulmányok rendszerezése és a klaszterek működését befolyásoló fő tényezők megállapítása alapján megerősítést nyer az 1. hipotézis.

Tézis 1.: Egy térség jellemző vonásainak (társadalmi tőkével való ellátottságának és fejlettségének) ismeretében megadhatóak azok a klaszter-típusok, melyek megjelenésére a legnagyobb valószínűséggel számítani lehet, a gazdasági szerkezettől, ágazati meghatározástól függetlenül. A kevésbé fejlett térségekben ez dominánsan kézműves agglomerációkat, néhány esetben iparági körzeteket vagy ipari agglomerációkat jelent.

A konkrét klaszterek, klaszteresedő ágazatok azonosítása nélkül tehát a térség klasztereinek típusa meghatározható az alapján, hogy a Dél-Alföld periférikus, neofordista jellegét, valamint gyenge belső kohézióját, társadalmi tőkével való gyenge ellátottságát ismerjük. Az eddigiek összegzéseként megerősítést nyer a 2. hipotézis.

Tézis2: A Dél-Alföldön legnagyobb valószínűséggel a Klaszter3 definíciónak megfelelő koncentrációk (kézműves agglomerációk) megjelenése várható.

³ Ilyen például az autóiparhoz kapcsolódó „Hydrogen Valley”, azaz Hidrogén-völgy Walesben, a Motorsport Valley Kelet-Angliában, az élettudományokra fókuszáló ún. Medicon Valley Dániában és Svédországban, vagy a Párizs környéki Optics Valley. Ezek a klaszterek kitűnnek a hasonló tevékenységi körű klaszterek közül, a „völgy” elnevezéssel pont ezt hangsúlyozzák: saját területükön ugyanolyan kimagaslóak, mint a Szilícium-völgy a magáén.

A klaszter-fejlesztés során mindenképpen figyelembe kell venni a térség ezen lehetőségeit, valamint a klaszter-feltérképezés segítségével meg kell határozni a térség gazdasági szerkezetét, azonosítani kell csomópontjait. A módszertan számos lehetőséget kínál az empirikus kutatáshoz:

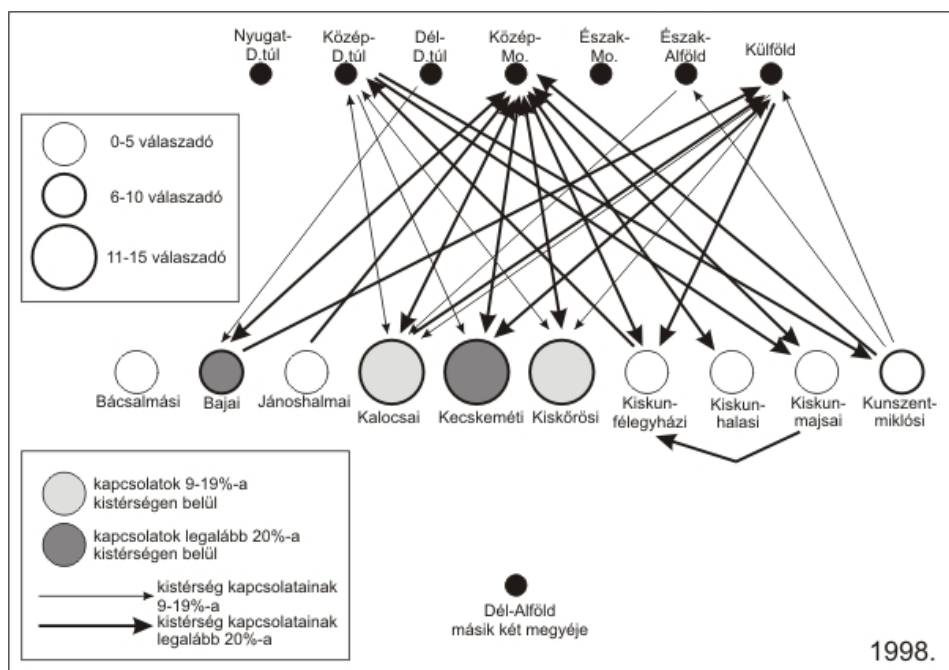
- e) input-output elemzés,
- f) gráf-elemzés,
- g) korrespondencia-analízis,
- h) kvalitatív módszerek,
- i) foglalkoztatási adatok vizsgálata,
- j) egyéb módszerek: vállalkozások száma, export, szabadalmak száma stb.

A feltérképezés során a térség fejlettsége, ezáltal a várható klaszterek jellege meghatározza az alkalmazható módszerek körét. Koncentrációt leginkább a különböző LQ-indexek, illetve a kapcsolódó statisztikai adatok mutatnak ki. A statisztikai adatok elemzését ugyanakkor akadályozza, hogy a kevésbé fejlett térségek gazdasága a specializációnak is alacsonyabb fokán áll. A kevésbé fejlett térségeket jellemző klaszter-típus fő jellemzője a földrajzi közelség, ennek vizsgálata statisztikai adatok alapján történhet (esetleg térképekkel). A különböző LQ-indexek – hiányosságaik figyelembevételével – jól alkalmazhatóak.

Tézis3: Kevésbé fejlett térségekben más módszertan alkalmazandó a feltérképezésben, mint a fejlett térségekben.

A Dél-Alföld egyes részeinek feltérképezése LQ-indexek és statisztikai adatok, valamint kvalitatív módszerek és gráf-elemzés segítségével történt. Az empirikus vizsgálat megerősítette, hogy a térség gazdasági kapcsolatai nem veszik figyelembe a közigazgatási határokat, valamint hogy a térség belső gazdasági kötelékei gyengék. Bács-Kiskun megye gépgyártása és fémmegmunkáló ipara például sokkal erősebben kötődik a fővároshoz és a Dunántúlhoz, mint a régió többi részéhez (1. és 2. ábra). Leginkább csomóponti régiók elemzése a célravezető, amennyiben lehetséges.

1. ábra: A legnagyobb vevőkhöz és beszállítókhöz kötődő kapcsolatok elrendeződése a földrajzi térben Bács-Kiskun megye gépgyártásában 1998-ban

Forrás: saját szerkesztés

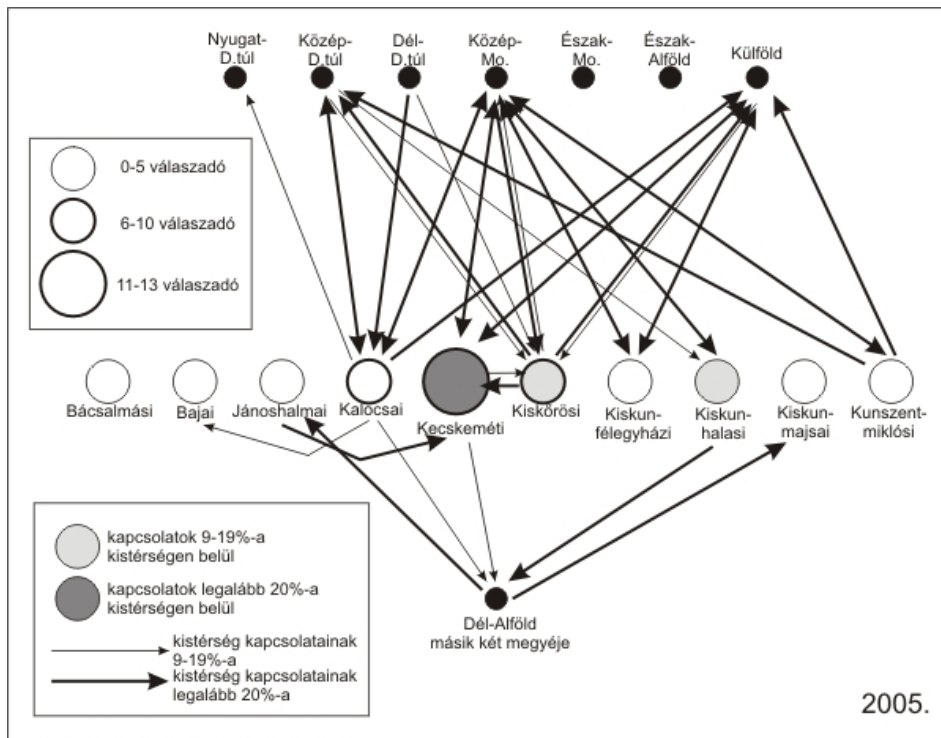
Tézis4: Kevésbé fejlett térségekben illetve a Dél-Alföldön a klaszter-feltérképezés során csomóponti régiók vizsgálandók.

További megállapítás, hogy Csongrád megye feltérképezése az egyetemi és kutatói központ, Szeged jelenléte ellenére a hagyományos iparágak, döntően pedig az építőipar és a humán erőforrást fenntartó, karbantartó tevékenységek vannak jelen. Kvalitatív vizsgálat is igazolta, hogy az olyan high-tech tevékenységek, mint például a biotechnológia a vállalkozói háttér gyengeségétől szenvednek egyelőre.

Az 5. hipotézis első része nem erősíthető meg egyértelműen. A Dél-Alföld kiemelkedő csomópontjaiban, mint például Szegeden nem sikerült Klaszter1 vagy Klaszter2 azonosítása, bár sejthető a biotechnológia mint látens klaszter jelenléte, illetve a szakirodalom és a klaszterek tipizálása alapján feltételezhető, hogy létrejöhetnek hasonló klaszterek. A csomópontokon kívül az alacsony technológiájú tevékenységek klaszteresedését Csongrád megye feltérképezése kitűnően példázza.

Tézis5: A Dél-Alföldön legnagyobb valószínűséggel az alacsony technológiájú (low-tech) tevékenységek klaszteresednek.

2. ábra: A legnagyobb vevőkhöz és beszállítókhöz kötődő kapcsolatok elrendeződése a földrajzi térben Bács-Kiskun megye gépgyártásában 2005-ben

A kevésbé fejlett térségeknek tehát megvan a maguk sajátos arculata és fejlődési pályája. A mintát nem feltétlenül az innovatív „csúcs-klaszterek” jelentik, sokkal inkább a régió endogén erőforrásaira támaszkodó, közepes vagy alacsony technológiájú tevékenységeket tömörítő koncentrációk.

IV. Az értekezés témakörében megjelent publikációk

1. Könyvfejezetek

A dán építőipari klaszter. In Lengyel I. - Rechnitzer J. (szerk.): *A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben*. Régió Art Kiadó, Győr, 2002, 125-134., 159-160. o.

A társadalom és a kultúra hatása a hálózatosodásra. In Czagány L. – Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2004. JATEPress, Szeged, 2004, 168-185. o.

Az építőipar versenyképességének javítása: építőipari klaszterek a fejlett országokban. In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.): *Kihívások és válaszok: a magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az európai uniós csatlakozás utáni időszakban*. Novadat Kiadó, Győr, 2006, 189-216. o. (társszerző⁴: Bajmócy Zoltán)

Térség sebhelyekkel – egy skót egyetem szerepe a gazdasági szerkezet átalakításában. In Lengyel I. (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem lehetőségei a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben*. JATEPress, Szeged, 2007 (megjelenés alatt), 15 o.

Empirikus tapasztalatok Szeged és Csongrád megye gazdasági szerkezetének vizsgálata alapján – klaszter-feltérképezés. In Lengyel I. (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem lehetőségei a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben*. JATEPress, Szeged, 2007 (megjelenés alatt), 13 o.

“Analyse this” – cluster-mapping in Szeged and Csongrád County. In Lengyel, I. (ed): *The Opportunities of the Szeged University in the knowledge-based local economic development*. JATEPress, Szeged, 2007 (megjelenés alatt) 18 o.

2. Tudományos folyóiratokban megjelent cikkek

A regionális klaszterek feltérképezéséről. *Területi Statisztika*, 6, 2005, 519-541. o.

Regionális klaszterek feltérképezése a gyakorlatban. *Tér és Társadalom*, 3-4, 2005, 139-158. o. (társszerző: Deák Szabolcs)

„Látható kéz” és innováció – olasz iparági körzetek ma. *Vezetéstudomány*, 11, 2006, 22-32. o.

Egy megyei szintű innovációs rendszer vizsgálata: Bács-Kiskun megye. *Területi Statisztika*, 2007, megjelenés alatt.

3. Konferenciakötetek, előadások

Klaszterek lehatárolásának módszerei. *Fiatal Regionalisták III. Konferenciája, Győr, 2002. október 11-12*. Széchenyi István Egyetem, konferencia CD. (társszerző: Deák Szabolcs)

Klaszterek lehatárolásának módszerei. *Országos Tudományos Diákköri Konferencia*. Gyöngyös, 2003. április.

⁴ A doktori értekezésben a társszerzős publikációknak azon részét használtam fel, mely a közös munkából az én hozzájárulásomat jelenti. A társszerzők nyilatkozatukkal hozzájárultak a közös munkákra való hivatkozáshoz.

Az élelmiszeripari együttműködések szerepe a térségek fejlődésében. *VI. Nemzetközi Élelmiszertudományi Konferencia, Szeged, 2004. május 20-21.* Szegedi Tudományegyetem, Szegedi Élelmiszeripari Főiskolai Kar, 2004, 134-135. o. (+ CD-ROM)

Comments on the industrial districts of the Third Italy. *3rd International Conference for Young Researchers, 28-29 September 2004, Gödöllő, Volume II.* Szent István Egyetem, Gödöllő, 2004, 146-152. o.

Potenciális klaszterek Csongrád megyében, és feltérképezésük nehézségei. *Fiatal Regionalisták IV. Konferenciája, Győr, 2004. november 13-14.* Széchenyi István Egyetem, konferencia CD. (társszerző: Deák Szabolcs)

Regionális és/vagy vidékfejlesztés. *Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia, Kecskemét, 2005. augusztus 23-24. II. kötet, 2005, 1072-1076. o.*

4. Kéziratok, kutatási jelentések

A Harmadik Itália társadalma és munkaerő-piaci sajátosságai egy Storper-ábra alapján. Kézirat, 2005. szeptember, p.11.

Klaszter-feltérképezés: reménykeltő (?) pontok Szeged és Csongrád megye gazdasági terében. Kézirat, 2005. május, p.64. (társszerző: Deák Szabolcs)

Európa stratégiája: a biotechnológia. Kézirat, 2005. március, p.20. (Társzerző: Katona Dániel)

A görög társadalom és a szegénység – egy mediterrán kultúra jellegzetes vonásai. Kézirat, 2004. július, p.18.